

Аналіз проєкту усної історії «Говорять діти тих, котрі пережили Голодомор» – Софія Ісаїв

**Перший аналіз проєкту усної історії
«Говорять діти тих, котрі пережили Голодомор»**
для Українсько-Канадського Дослідчо-Документаційного Центру (УКДДЦ)

Софія Ісаїв, інтерв'юєр і аналітик

Опис проєкту:

Проект з усної історії «Говорять діти тих, котрі пережили Голодомор» є проєктом Українсько-Канадського Дослідчо-Документаційного Центру. Проєкт координувався головним архівістом Іроїдою Винницькою. Інтерв'юєром і дослідником була Софія Ісаїв; технічним консультантом і відеографом був Андрій Головатий, веб-сторінки розроблено Валерієм Горчинським. За подальшою інформацією щодо проєкту просимо звертатися до головної веб-сторінки: ucrdc.org/cohs. Проєкт був реалізований за сприяння радника соціології, професора Всеволода В. Ісаєва, доктор соціології. Ми вдячні Фундації родини Темертеїв за спонсорство цього проєкту.

Вступ:

Хоча існує чимало досліджень про Голодомор – ґеноцид, який забрав мільйони життів через примусове голодування – і тих, хто його пережив, занадто мало уваги приділялося їхнім дітям. Даний проєкт мав на меті оцінити наслідки знання про Голодомор для наступного покоління, тобто дітей тих, що пережили Голодомор. Це є першим дослідженням проєкту усної історії, присвяченим другому поколінню нащадків в україно-канадській діаспорі. Українсько-Канадський Дослідчо-Документаційний Центр сподівається, що цей проєкт заохотить до значного збільшення досліджень з даної тематики.

Для цього дослідження ми не висували ніяких попередніх гіпотез. Ми дотримувалися Методики Усної Історії із відкритими питаннями, що дозволяє респондентам висловлюватися вільно та за потреби використовувати свою пам'ять. Нас цікавило, про що саме респонденти самі говоритимуть, коли вони пригадуватимуть те, що знають. Кожне інтерв'ю тривало від 2-х до 3-х з половиною годин і записувалося на відео. Цей аналіз розглядає 5 із 51-го питання, поставлених респондентам (список додається). Питання були розроблені в консультації із соціологом і психологом.

У цьому аналізі було оцінено 5 запитань:

- Коли Ви вперше дізналися про Голодомор? Що саме Вам розповідали?
- Який вплив мала ця інформація на Вас і як Ви це знаєте?
- На Вашу думку завдяки чому Ваші батьки вижили?
- Відтоді, чи Ви відчуваєте, що Голодомор якось вплинув на Ваше життя?
- Чи Ви якось використали Ваші знання про Голодомор і історію Вашої родини з того часу?

Опис вибірки респондентів:

Загалом було опитано 21 оповідача, які розповідали про своїх батьків (31 особа), що пережили Голодомор (у деяких оповідачів батьки обоє пережили Голодомор). Одинадцять з 21 респондента були обрані на основі Україно Канадського Дослідчо Документаційного Центру, які раніше проводили архівні інтерв'ю з їхніми батьками, що пережили Голодомор.

Решта 10 респондентів були вибрані методом “snowball.” Сімнадцять осіб, описаних оповідачами, були їхніми матерями, чотирнадцять – батьками. Середній вік батьків під час Голодомору становив 11 років. Наймолодша особа мала на той час 2 роки, найстарша – 31. Середній вік оповідачів був 63 роки. Під час інтерв'ю в 2015 р. наймолодшому оповідачеві було 46 років, найстаршому – 81. Серед респондентів та їхніх батьків, 15 належать до Української Православної Церкви, 6 – до Української Греко-Католицької Церкви. Всі респонденти в дитинстві вивчали українську мову (19 ходили до української школи, 2-х навчали їхні батьки, котрі викладали в українській школі).

Розподіл респондентів за професіями:

- архітектор
- викладач історії та голова департаменту
- промисловий інженер-хімік
- педагог / шкільний попечитель
- інженер-будівельник
- педагог / освітній консультант
- бібліотекар/фахівець з довідкової інформації/музикознавець/композитор
- містобудівник
- фармаколог/мати, що навчає вдома п'ятеро дітей
- вчитель
- митець / музейний куратор
- трейдер на ринках капіталу
- митець / дизайнер
- судовий адвокат
- співробітник Міністерства охорони здоров'я та довготривалого догляду
- професор хімії
- інженер / менеджер з розвитку бізнесу
- вчитель на заміну
- український католицький священник
- актор / комік
- юрист з кримінальних справ

Місця народження батьків в Україні (31 особа):

10 Центральна Україна: Полтавська (7), Київська (1), Дніпропетровська (2) області

9 Східна Україна: Сумська (4), Донецька (3), Харківська (2) області

3 Північна Україна: Чернівецька область (3)

3 Західна Україна: Вінницька (1), Хмельницька (2) області

2 Південно-Східна: (прибережна) Запорізька область (2)

1 Південно-Західна: (прибережна) Одеська область (1)

1 Північно-Східна: Житомирська область (1)

2 місце народження невідоме (батьки самі не знали або дитина не знала)

31 особа загалом

Аналіз проекту усної історії «Говорять діти тих, котрі пережили Голодомор» – Софія Ісаїв

Карта областей і регіонів України, звідки походять батьки. Найбільший відсоток походить з Полтавської області в Центральній Україні, на другому місці – Східна Україна. Зверніть увагу, що у випадку 2-х дітей місце народження їхніх батьків невідоме.

Два головні типи респондентів:

Загалом, найбільш значуще відкриття полягає в тому, що респонденти діляться на дві головні категорії відповідно до їхнього знання про Голодомор: **чи батьки їм розповідали про Голодомор у дитинстві та вдома про це велися розмови** або **чи батьки їм ніколи про Голодомор не розповідали та вдома про це розмов не було, а діти дізналися про Голодомор пізніше із різних джерел.**

Зі свідчень тих, чиї батьки не говорили про Голодомор:

У кількох дітей батьки були цілком зломлені пережитим (2 батьки та 1 матір), але серед решти:

- Описують своїх батьків дуже тямущими та розумними, проте дуже мовчазними, стриманими, майже недовірливими, підозрілими, боязкими та маломовними – це все було з метою захисту родини та наслідком психологічної травми, з якою вони жили. Як

зауважив один з нащадків: *“Я зрозумів, що вона не була така, як інші мами. Вона була якби зломана, її треба було багато лікування.”*

• Батьки, як правило, *більше* гнівалися та розлючувалися з приводу України. Суттєво, це траплялося навіть коли батько сам не пережив большевиків і Голод, тільки мати пережила.

Отже, в цих родинках з батьком або матір'ю, що жили в страху, були змушені брехати про те, звідки вони, підроблювати документи, аби потрапити до Канади й уникнути повернення додому та бути замордованими Сталіном (вони були чесні, працьовиті люди і дуже важко переносили те, що мусіли стати брехунами, що мали брехати власній дитині про деякі аспекти свого минулого). Коли їхні діти пізніше довідалися правду, це це викликало у них бунтівну поведінку та почуття, що все, що батьки їм розповідали, було брехнею.

Інші зростали, слухаючи розповіді про життя своїх батьків до колективізації, яке було досить процвітаюче, ідилічне, із землею, худобою, бджолами, вітряками, кіньми, свиньми, птахами, екіпажами, соболинами шубами, оксамитовими сукнями, найманими робітниками, тому що батьки хотіли, аби діти відчували зв'язок до *мієї* України, що була перед колективізацією, до її доброти та щастя, і аби не обтяжувати своїх дітей знанням про страждання, які батькам довелося перенести, або щоб не перенести дітям свої власні рани.

Як заявила одна дитина: *“Це було майже так ніби вони почали нове життя в Канаді та не хотіли обтяжувати нас розповідями з минулого, які можливо було б важко нам почути.”*

Деякі були дуже обережні, щоб не розповісти забагато про життя в Україні, тому що там вони були оголошені померлими, або тому що дуже боялися наражати на небезпеку родичів, котрі залишилися в Україні, або, на думку їхніх дітей, внаслідок “провини того, хто вижив.” Найчастіше ті, хто вижив і зміг втекти за кордон, були єдиними у своїх родинках, хто втік або залишився живими.

Показово, що ті батьки, які категорично відмовлялися говорити про Голодомор, почали говорити, коли їм було вже за 80, бо їхні онуки (третє покоління) почали розпитувати їх або хотіли взяти в них інтерв'ю для своїх проєктів в українській школі. Тільки тоді їхні діти (друге покоління), яким було вже за 50, нарешті довідалися про деякі деталі. Проте саме онуки стали каталізатором цього. Але витягти цю інформацію з людей, які не хотіли переживати знову свої колишні почуття та спогади, можна було лише з великими труднощами. Також, тому що в совєтській окупації не можна було говорити вільно, адже сусід або діти могли донести на тебе в державні органи і ти б опинився в Гулазі – отже, аби вижити, ти ставав маломовним. **На загал, діти зазначили, що ця стриманість вплинула на них і що вони вирости з нею та засвоїли її.**

Дуже часто батьки говорили про події, що передували Голоду – брутальне розкуркулення 1929–1931 рр., коли комісари з'являлися на порозі родинних господарств, аби перше вивезти речі за декілька поїздок, потім забрати батька із старшими синами, аби вивезти їх до Сибіру або розстріляти, далі жорстоко виганяли з хати матір з молодшими дітьми, вагітну серед зими, забирали чоботи й навіть чоловіків кожух, життя під час Великого

терору, репатріація, заслання до Сибіру, табори для переміщених осіб. Чоловіки частіше говорили про ці події, і ані слова про Голодомор (так само, якщо вони вели щоденник), частково тому, що це було б доказом проти тебе, якби ти писав чи говорив про Голод. **Показово, що коли вони таки говорили про Голод, то згадували конкретні, дуже шокуючі речі, набагато більш шокуючі, ніж ті, про які говорили батьки з другої групи.**

Зі свідчень тих, чиї батьки говорили про Голодомор:

По-перше, ніхто з батьків не вживав термін “Голодомор,” цей термін з’явився пізніше внаслідок політизації, вони всі називали його “голод,” наприклад, “коли в селі був голод...”

По-друге, це не було так, що діти, які знали про Голодомор, розпочинали розмову про нього зі своїми батьками. Радше, діти слухали, вбирали інформацію через повний діапазон візуальних і вербальних сигналів, через інтонації та сльози, найчастіше за кухонним столом під час святкування разом із друзями їхніх батьків, які також пережили Голодомор. Люди за столом питалися один одного: “Де ви були в 1930-ті роки?,” а потім починалися розповіді про подібний досвід (а діти, що були поруч, слухали, або якщо їх навіть виганяли з кімнати, вони зухвало прокрадалися назад, ховалися під стіл і сиділи тихо, захоплені слуханням). Ці події, що відбувалися в дитинстві, залишили абсолютно незабутнє враження майже на всіх дітей, які таким чином швидко вбирали в себе цю інформацію. *“Отже, ти слухав і дізнавався про ці речі.”* І діти самі складали почуте до купи, що безпосередньо зумовило їх вибір професій історика, бібліотекаря, педагога.

Показово, що ніхто з дітей ніколи не наважився наполегливо розпитувати своїх батьків про Голодомор. Було добре видно, наскільки болючою була ця тема для батьків і як сильно вони постраждали, отже як їхня дитина, ви просто не могли добровільно нав’язувати їм таку розмову. Також декілька дітей зазначили, що вони самі в юнацькому віці вже не хотіли слухати ці розповіді знов і знов.

По-третє, за свідченням однієї дитини: *“Гадаю, це глибоке, проникливе відчуття смутку та втрати передавалося також і нам. Там, де мій батько виріс, нічого не залишилося, село зникло, люди питаються: «Де твої родичі?» – але я не маю родичів, вони всі померли. Мати зрідка діставала лист з України і плакала. Все, пов’язане з Україною, завжди викликало смуток.”* (В деяких випадках це призводило до неприйняття усього українського в молодому віці – хоча в дорослому віці спостерігалось намагання зрозуміти, звичайно по смерті одного з батьків, і примирення. Або зворотня реакція: продовжувати традиції, мову, навчання та “перейняти мантию” з більшою пристрастю та прагненням забезпечити майбутнє для незалежної України.)

Отже, ви починаєте помічати, як певні типи ідентичностей формувалися в наступному поколінні залежно від того, чи говорили про Голодомор вдома, чи ні.

ГОЛОДОМОР: ЗАПЕРЕЧЕННЯ ІДЕНТИЧНОСТІ

Голодомор: ЗАПЕРЕЧЕННЯ ІДЕНТИЧНОСТІ

Заперечення національної та етнічної ідентичності під час Голодомору спричинилося до появи наступних маркерів ідентичності серед дітей тих, хто вижив:

1. Всеохоплююче усвідомлення НЕСПРАВЕДЛИВОСТІ в їхньому житті:

Навіть у канадському суспільстві, вони відрізняються сильним почуттям соціальної справедливості та розумінням прав людини, зокрема живучи в Канаді. Це вплинуло на вибір кар'єри тих, хто став педагогами, юристами з кримінальних справ, вчителями (всі педагоги включають Голодомор і Україну до програми навчання). Близько половини респондентів пов'язують їхню професію із боротьбою за справедливість або з тим, що вони є дітьми тих, хто пережив Голодомор. Декілька працювали в Комісії Дешена у справах воєнних злочинців (1985). Всі є активістами в тій чи іншій формі.

На думку однієї доньки: *“Цікаво, чи я б обрала кримінальне право та соціальну справедливість і була зацікавлена правами людини, якби мої батьки не мали цього досвіду, якби вони не вистояли в цей жахливий час. Гадаю, це розвинуло в мене почуття соціальної справедливості, інтерес до моєї професії та, згодом, навіть вплинуло на мій вибір друзів і інтересів.”*

2. ВТРАТА РОДИНИ

Всі діти говорили найбільш зворушливо про їхній досвід зростання без родичів:

–Про **роздробленість пам'яті**, як-от незнання своїх предків навіть покоління батьків їхніх батьків, хто були їхні дід і баба, звідки саме вони походили; неможливість відвідати ці місця, тому що цілі села зникли; особливо відсутність будь-яких фотокарток попри знання, що батьки походили з великих родин, смуток батьків через брак фото з їхніх молодих років або фото їхніх батьків; питання щодо родичів, коли вони не мають жодних, адже їхні батьки залишилися під час Голодомору сиротами. **Відсутність родинних традицій** внаслідок браку родини.

–Підтекстом **“провини того, хто вижив” і величезної втрати** були нещасливі батько або мати, котрі помітно сумнішали, пригадуючи традиції, в яких вони не змогли взяти участь у свої юнацькі роки, а це робило свята сумними та незручними для їхніх дітей;

–це створювало у дітей залишковий **гнів і страх**;

–а також **жаль**, що вони не мали дядьків, тіток, діда та баби, до котрих вони могли б звернутися у потребі стороннього порадирика або допомоги у важкій ситуації – того відчуття розширеної підтримки.

–Незнання власних **генів** і що саме може передатися вашій дитині. Як сказав один син: *“Проблема полягає частково у моїй матері – тому що її вдовчили під час Голодомору, і я не маю гадки про свої власні гени. Отже, я не знаю, які хвороби мали мої дід і баба з боку матері або до чого вони мали чутливість. Так я не можу подати медичну історію з її боку. Я не знаю, чим хворіли її батьки, або її тітки та дядьки, або її брати та сестри. Отже, якщо ви бажаєте дослідити, що з нами зробив Голодомор, цей аспект майже непомітний, проте реальний.”* [Одружений, але дітей не має].

–Інший син говорить про своє усвідомлення того, що діти також були потерпілими: **“Тому що, якщо ти не маєш можливості встановити зв'язок з родиною, це означає, що ти сирота, чи не так? Отже, ти по суті поводишся як сирота. Ти маєш повернутися назад, аби знайти це коріння. Якщо ти зможеш знайти одне або два, то тобі ще пощастило.”**

–На думку однієї доньки: *“Ще одне, який вплив мав Голодомор опосередковано, це те, що мої батьки мусіли емігрувати, аби вижити. Вони мусіли виїхати, мою матір забрали, а мій батько втік, а потім вони вирішили не повертатися до України за таких умов. Ми прибули сюди як сироти, без нікого. Якщо ти не мав українського гетто, то ти б не вижив. І виникає відчуття, що, можливо, саме тому ми трималися один одного. Я завжди маю це відчуття, моє відчуття втрати родини. І є в мені щось на кшталт внутрішньої люті: як ви посміли відокремити нас?”*

3. ПСИХОЛОГІЯ: ми, безумовно, потребуємо, щоб психологи у нашій громаді серйозно дослідили цю спадщину загалом. Я наведу лише один приклад з інтерв'ю дітей, котрий демонструє, яке відношення ця спадщина має до їхніх проблем з ідентичністю і у відносинах з канадськими друзями та особливо інтимними партнерами. Проте інші зауваження стосуються визнання дітьми того, що вони потерпіли внаслідок

[недіагностованого] ПТСР своїх батьків. Вони мають відчуття меншовартості та фаталістичну ментальність, що робить їх абсолютно несхильними до ризику, переживають труднощі у спілкуванні тощо.

Спогади одного сина про свій досвід зростання з цією ідентичністю:

“Я прокидався вночі і не міг заснути до ранку, і також мав проблеми з моїми друзями: Інколи я питався себе: «Що відбувається? Чому я повинен це робити?» Знаєте, всі мої друзі не-українці влітку вчилися грати в теніс, ходили під вітрилами на яхтах, грали в гольф. А що я повинен робити? Я йду разом з цими скаутами в турпохід, і коли я граю з цими хлопцями в карти, я повинен розповідати їм про українську справу, Голодомор і злочини Сталіна? Чому? Чому я? Цей хрест завеликий для мене. А іншим часом ти питаєш себе: «Чому мої друзі мене не слухають? Чому вони поведуться так придуркуватого? Чому вони мені не вірять?» Коли ти не переймаєшся цим, ти переймаєшся чимось іншим. Проте мені пощастило зростати в часи Мартіна Лютера Кінґа [мол.], і його спадщина була для мене величезним джерелом натхнення. З-поміж усіх його висловів я ніколи не забуду цей: «У кінцевому результаті, ми пам’ятатимемо не слова наших ворогів, а мовчання наших друзів.»”

І цей його постійний внутрішній конфлікт триває донині, особливо як Україна більше фігурує в новинах з часу подій на Майдані у 2013 році; він розмовляє про це з деякими друзями, з якими товаришує вже не одне десятиліття.

Інші приклади:

• Гадаю, що в людей, які вижили в абсолютно безнадійній ситуації, розвинулася **своєрідна ментальність, що характеризувалася фаталізмом і неприйняттям ризику**, і вона заповнила всі аспекти їхнього життя... І, на мою думку, вони передали її нам, своїм дітям. Тому що, гадаю, ця ментальність глибоко вплинула на нашу громаду: вона створила особливу манеру поведінки та особливу манеру мислення, і щоб зрозуміти нас, ви повинні перше зрозуміти її.

• Батько страждав від душевних мук. І на додаток до усього цього, всі люди, кого я знаю, тато, мама, їхні друзі, всі до останнього, мали те, що ми тепер називаємо **ПТСР**. І ніхто цього не розпізнав. Це було абсолютно не діагностовано, і гадаю, чимало людей з нашої громади мали його. ... На мою думку, батько лікував свій **ПТСР** коктейлями “Мангеттен”... Гадаю, багато з цього було механізмами захисту, аби подолати наслідки тих колосальних жахів, завданих цим людям... Але така поведінка була поширеною, і я гадаю, що певним чином **вона негативно вплинула на нашу здатність досягти чогось у канадському суспільстві, а також тримала нас ізольованими від нього**. Вона тримала нас всередині нашої громади – ви могли спілкуватися увесь час лише з українцями. Я не думаю, що це допомогло нам досягти тих успіхів в Канаді, на які ми були здатні, з огляду на таланти, які ми мали. З різних причин, було чимало травмованих людей, які поводитися своєрідно, і, знаєте, внаслідок цього ми не маємо підприємців з того покоління.

• Наприклад, ваші батьки розповідають вам про це за столом, і ви собі думаєте: це дивно. І ви насправді не розумієте, як це співвіднести із вашим щоденним існуванням, як-

*от грою в парку в футбол або катанням на вулиці на вашому дитячому ровері (велосипеді). Ви розумієте, що життєвий досвід ваших батьків відрізняється від життєвого досвіду батьків ваших друзів, але ви дійсно не можете говорити про це навіть з вашими друзями, бо якщо ви їм щось розповідали, типова відповідь була: “Ти брешеш.” **Це зробило нас інакшими. Це зробило нас ізольованими. Це зробило нас надмірно заглибленими в собі та у справи нашої власної громади. Ви насправді не могли розповідати людям про це, бо вам би не повірили – отже, ніхто ні про що не говорив, особливо діти. Тому що: “Ти щось скажеш, і нас усіх депортують” або “Я втрачу пенсію.”***

• Мій батько **не мав можливості спілкуватися** зі своєю матір'ю, мій батько не мав можливості безпосередньо спілкуватися зі своїм братом, моя матір не мала нікого, з ким вона могла б спілкуватися, і це все, що вони мали.

4. ВИЖИВАННЯ ТА ДУХОВНІСТЬ

Відповідаючи на питання, завдяки чому, на їхню думку, їхні батьки вижили, респонденти найчастіше згадували наступні риси, які можна об'єднати під заголовком “Виживання та духовність”:

• **Вроджені риси:**

- вижив завдяки завзятості, впертості і тому, що ніколи не вважав себе жертвою;
- тато вижив завдяки мудрості своєї мами; її вмінню робити те, що треба, не піддаватися розпуці та кожного дня зосереджуватися на проблемах, що виникали, замість того, щоб турбуватися про майбутнє;
- тому що люди допомагали один одному, не дотримувалися правил і підгодовували один одного;
- дід був травником. Він знав, які трави можна принести з лісу;
- завдяки доброті німців і навіть німецьких офіцерів, які допомогли їм дістати медичну; допомогу, ховали їх, радили їм чинити навпаки наказам, тікати в ліс, а не з'являтися на залізничній платформі, аби їх усіх не було вбито;
- передбачливість мого діда вчасно утікати, а також удача;
- українці винахідливі та українці пристосовуються;
- це була просто воля вижити, інакше це не можна назвати;
- гадаю, що завдяки тихій, але рішучій життєвій позиції моєї матері, що ти мав робити все, що треба, аби вижити;
- тому що вони втікли (здебільшого, аби уникнути депортації);
- тому що вони були психологічно сильні; я ніколи не бачив їх пригніченими, тривожними або надмірно стурбованими. Вони мали внутрішню стійкість, стрижень, навколо якого будувати свою ідентичність – бо вони мали ідентичність;
- винахідливість діда та його навички;
- [мати] мала вроджену здатність до виживання, залишалася спокійною за будь-яких обставин, була кмітлива, мала відповідні навички і давала собі раду із життєвими труднощами – це все, що вона знала, як робити, це було в ній вкорінено.

• **Фізичні обставини батьків:**

- мешкали в місті або були винахідливими (перешивали одяг на продаж, мали більше землі, отже більше грошей і майна, тож могли протриматися довше, добре ховали їжу по цілому обійсту, не дотримувалися загальних норм поведінки);
- були студентами, тож отримували харчові пайки у місті;

- вони вижили завдяки тому, що вже були розкуркулені, тож переїхали до міста, де змогли дістати достатньо їжі, аби перебитися (проте це вдалося не всім);
- переїзд до міста (найчастіше після розкуркулення або з інших причин), де дід спромігся дістати працю та годувати цілу родину;
- фізична сила, здатність приховувати їжу (картопляні шкірки та зерно), здатність їсти те, що звичайно не було потреби їсти (були взмози їсти те, що було, і протриматися на мінімальній кількості їжі);
- тому що вони мешкали поза селом, мали струмок, мали ліс, тож їли гриби, хоча перед тим гриби регулярно не споживали;
- мали дуже норовливу корову, яку комуністам не вдалося реквізувати;
- тому що вони були незамінні для налагодження обладнання (в комуністичний винокурні);
- батьки за характером тихі та воліють залишатися в тіні.

• **Удача:**

– Обое пояснювали мені, що це була удача, багацько випадкового везіння (але як то кажуть, везінням люди кличуть те, що не знають) і натомість говорили про духовність і віру.

• **Духовність/Віра/Релігія: передавалися дітям і стала також і для них головною допомогою в житті**

- Глибока віра, сподівання на Божу допомогу дозволили їй поратися із труднощами раціонально та логічно, і це їх врятувало;
- Божя воля, талан;
- були всиновлені (лікарем), коли їхня ціла родина померла і вони залишилися сиротами. Завдяки благодійності майже незнайомої людини;
- віра в Бога.

• *Це було прийняття: ми це пережили, ми вижили. Ми вдячні, що вижили, і вдячні за те, що маємо. Наше життя побудоване на цій вдячності, яка виражається в тому, що ми збираємося з іншими людьми у церкві, на концертах, в громаді.*

• *Вірогідно, це допомогло розвитку моєї власної духовності. Це важко висловити словами, але, можливо, це спадок, що поєднує смуток і оптимізм, тому що історія повторилася, але щоб знайти сенс життя, ви повинні орієнтуватися на добре і не ігнорувати погане – ви повинні, так би мовити, заглибитися в це й подивитися, що ви знайдете, тому що ви повинні знати про це і також знати, що ми ВСІ здатні на це.*

• *Це одна справа дати політичну відповідь, та інша справа дати психологічну відповідь, це ще інша справа дати економічну відповідь, проте є також духовна – і, на мою думку, мудріша – відповідь, тому що, по суті, саме так треба відповідати на деякі з цих вагомих питань. Тож можна проклинати, можна звинувачувати когось, можна скаржитися на когось іншого. Але ми також можемо творити; ми також можемо працювати заради перетворення, перетворення лихого на добре. І я гадаю, що значною мірою це те, що люди роблять. ... Ми повинні завжди бути пильними, ми повинні завжди працювати, і я гадаю, що це одна з настанов, що ми дістали від наших батьків, які пережили Голодомор. Передайте цю настанову далі. Не здавайтеся. Зціліть ту рану.*

5. ОРГАНІЗАЦІЇ:

Респонденти згадували потребу належати до багатьох організацій, особливо в юнацькому віці, як один із засобів створення сильного почуття ідентичності, хоча й з деякими побічними ефектами:

• “До всіх громадянських справ наші батьки ставилися надзвичайно серйозно, і це створило покоління, яке прагнуло бути дуже канадським, але одночасно хотіло бути також і дуже українським, отже була така роздвоєність. Це прищепило нам також відчуття громади. Ми повинні робити це, ми повинні робити те. Можливо, саме тому я належу до трильйону організацій.”

• “Пласт того часу був політичною організацією, все в ньому було про те, що «колись ми всі повернемося, тож нам варто засвоїти ці навички, бо ми будемо новою Дивізією, або УПА, або що завгодно.» І то були справжні навички, я собі пригадую. Навички маскуванню, копанню окопів, стройова підготовка, військові навчання. Мені 8 років, а я копаю щілинні траншеї. Щоправда, це дійсно допомогло мені в армії, тому що: «Де ти в біса навчився робити ЦЕ?» – «Е-е, в бойскаутах, старшина Макміллан.» – «ЩО? В яких саме бойскаутах ти був?» Вони не розуміли, знаєте? Ми діставали значки за заслуги, але [бойскаутські] значки були дещо інакші. Лук і стріла. Коли б я використовував лук у бою?”

Заперечення ідентичності формувало серед дітей вищезгадані відмітні маркери ідентичності. Проте те, що їхні батьки пережили трагедію, надало дітям також і певні позитивні маркери ідентичності:

ГОЛОДОМОР: ТВОРЕННЯ ІДЕНТИЧНОСТІ

Голодомор: ТВОРЕННЯ ІДЕНТИЧНОСТІ

1. ВІДЧУТТЯ МІСІЇ: Більша мотивація та палкість

• На загал, від батьків діти успадкували палку любов до України, породжену місією бути амбасадорами України, аби запевнити, що Україна має в світі друзів, які боротимуться за неї, щоб вона могла відбудуватися (як Польща зробила у міжвоєнний період, завдяки підтримці з Парижу). Діти особливо підкреслювали, що їхні батьки не залишили Україну та опинилися в Канаді тому що хотіли:

*“Коли я порівнюю моїх батьків до інших батьків їхнього покоління, котрих я знав в українській громаді, мої батьки були явно **більш мотивовані**, ніж інші, коли йшлося про історію та національну справу. ... Вони не були завзятими націоналістами, але дійсно любили Україну, любили своє село, просто красу та багатство, і їм завжди було боляче, що тій красі та багатству не було дозволено квітнути, то була несправедливість, знаєте.”*

Цю місію вони успадкували від своїх батьків, які пережили Голодомор. Як сказав один оповідач: *“Я поставився серйозно до слів мого батька.”*

–Ця місія поширилася на підтримку традицій, звичаїв, історії та мови:

“Ми виховувалися з любов’ю [до України] та свого роду патріотизмом, тому що мати й батько були дуже схильні до того. Мати особливо була патріотично налаштована. Тож так, ми прагнули працювати заради визволення України. Му тоді були дуже ідеалістичні. Отже, так, ми ходили до української школи, вчилися українським танцям і всьому, що завгодно.”

–Ця місія також мотивувала дітей:

“По суті, завдяки цьому я опинився в ситуації, коли мусів сказати собі: «Добре, тепер ти повинен щось робити для цього протягом тривалого часу, присвятити себе цьому, витратити гроші та час на це,» і саме так я і зробив. Можу сказати, що я витратив більше грошей на Україну, ніж на власне життя. Я вклав 3 млн доларів у спільне підприємство в Києві. І додатково в інше спільне підприємство у Львові.”

2. Стійкість: Сила та незламний дух

Діти згадували стійкість як характерну рису всіх батьків, особливо *непомітну внутрішню силу та незламний дух жінок (WD)*. Один з **маркерів стійкості** – це **віра в себе та в щось більше за себе**. Це, безсумнівно, точно описує їхню духовність та віру, котрі підтримували їх і котрі **розвинулися внаслідок виклику зберігати самоповагу**. Як одна донька констатувала: *“Гадаю, той запас стійкості був у нас в крові. І також у наступних поколіннях.”* Дійсно, стійкість є частково генетичною рисою, хоча психологи ще не дійшли згоди, в якій мірі.

Ось так це пояснює Людмила Темертей, котра створила перший в світі пам’ятник Голодомору: *“Я хотіла здійснити цей проект пам’ятника Голодомору, аби вшанувати той неприборканий дух. Тому що ці імігранти, які прибували насправді лише з однією валізою та з дуже невеликими грошима, за 5 років завдяки важкій праці вже мали власні оселі. І тому що ось ця жінка [її мати], що зазнала чи не кожну трагедію, яку можна собі*

уявити, починаючи з колективізації, коли її вигнали із власної хати в одній сорочці, жажливий Голодомор, потім втрата першої дитини, війна, табори в Німеччині тощо. І ця жінка, яка пережила майже всі можливі нещастя, була надзвичайно люблячою, поблажливою, радісною, щедрою.”

- Розвитку цієї **стійкості** сприяли їхня спадщина, чесність, працьовитість і відданість країні, яку вони мусіли залишити, але ніколи не полишали надію, що вона буде вільною. Як одна дочка ствердила: ***“І це було насправді те, що вони старалися нам прищепити, цю надію. «Ти повинен допомогти тій країні,» наказала мати моєму братові перед смертю. І він розпочав негайно і досі продовжує це робити.”*** Зверніть увагу тут на безпосередню формальну передачу місії матір'ю своєму первісткові.

- ***“Моя мати перед смертю, прощаючись, наказала: «Чого твоя душа прагне, дай їй. Не марнуй своє життя.» Отакий то був характер, знаєте?”***

3. ВДЯЧНІСТЬ: Сакральність хліба та родини

Вони глибоко вдячні, перш за все за те, що їхні батьки вижили, бо інакше вони б не розмовляли тут з інтерв'юером.

- Гадаю, це, можливо, дозволило мені бути більш вдячним за те, що я маю, та усвідомити тимчасовість усього хорошого в житті. Ми, як правило, думаємо про світ з точки зору прогресу, що світ розвивається в напрямку якогось кращого стану. Проте, дивлячись на 20-те сторіччя, я вважаю, що це не так, і це, ймовірно, допомагає мені бачити речі такими, якими вони є, і не ідеалізувати наше суспільство, а натомість намагатися зберегти те хороше, що в нашому суспільстві, та розпізнати зло або вади нашого сьогодишнього суспільства, і пам'ятати, що життя може змінитися дуже легко, як-от воно змінилося для моєї родини в 1930-ті роки.

- З самого початку я відчувала надзвичайно глибоку вдячність моїй матері та батькові, за їхню відвагу, за те, що вони врятували нас також. Уявіть собі: ми б могли досі мешкати там, знаєте? Вони вижили у тій втечі завдяки відвазі та винахідливості – небагато людей вижили у тій втечі з України. А їм це вдалося. Батько багато розповідав нам про це – його заарештували й допитували, і на шляху траплялися всілякі жахи. Отже, так, було таке відчуття вдячності. Я була, і залишаюся, навіки вдячна. Я дякую їм кожного вечора.

Вдячність за родину, яку можна було мати зараз в Канаді, за Канаду, за їжу та усвідомлення святості їжі та родини:

- Мати ніколи не дозволяла нам залишати стіл, не з'ївши усього, що мали на тарілках. Ніколи. Ти мусів з'їсти все. Бачите, це нагадувало їм про ті часи, коли вони не мали що їсти. По-друге, міцний зв'язок з родиною. Тому що вони могли довіряти тільки родині. Отже міцність тоді полягала у зв'язку з родиною та в тім, щоб бути родиною, бути разом. Вважаю, що це одна з наших улюблених речей, коли йдеться про нашу родину. В нас дуже добрі стосунки з усіма, з нашими дітьми, внуками та усіма іншими.

ЇЖА БУЛА СВЯЩЕННОЮ:

—Практично всі діти чиї батькі пережили Голодомор, вирости із глибоким переконанням, що вся їжа священна, що її у ніякому випадку не можна викидати, що нез'їдене віддається

птахам або якійсь іншій істоті. Хліб особливо вважався священним. Якщо, не дай Бог, шматок падав на підлогу, або навіть крихітка, ти його піднімав і, перехристившись, цілував, як ритуал вибачення за те, що упустив його. Ти ніколи не викидав їжу, і в такі моменти інколи чув згадку про Голодомор.

—Для багатьох матерів, які пережили Голодомор, навіть якщо вони були бідні або незаможні, стіл мав стогнати з їжою. Чому? Тому що готувати їжу, бачити її, частувати нею гостей було для цих жінок великою радістю, вони почували себе багатими.

4. ГОЛОСУВАННЯ: привілеї демократії

• Інша річ, прищеплена нам батьками, це абсолютне [переконання], що ми повинні голосувати, що це є привілеєм, і також усвідомлення того, що демократія – це складна, децю невдала конструкція, проте я не думаю, що ми створили щось краще. Отже, я ніколи не пропустила вибори і ніколи не пропущу, для мене це надзвичайно важлива привілея, і я старалася прищепити це розуміння своїм дітям. Якщо вони не проголосували, за винятком тих випадків, коли вони були у коледжі або в іншій провінції тощо, я була дуже засмучена. Так, хоча демократична система є недосконалою та складною, ви повинні виконувати свій обов'язок.

Також пройняті канадськими цінностями – їхнє знання про Голодомор наблизило їх ще більше до української громади, але також допомогло їм усвідомити деякі факти, як-от те, що українська громада не була однорідною і вони могли почуватися ближче до тієї хвилі імігрантів, які прибули разом з їхніми батьками, радше ніж до імігрантів останньої хвилі, які прибули з економічних причин, або що у ніякому разі не йдеться про ненависть до росіян, але повинно бути зцілення, процес правди та примирення, визнання різноманітності, усвідомлення того, що ми спромоглися досягти членства в уряді та що існує законний урядовий процес, завдяки якому ми можемо запевнити, як етнічна громада, що наші проблеми будуть розглянуті та наші цілі досягнуті, особливо з огляду на те, що уряд допомагає нам досягти успіху в наших цілях і визнає нашу громаду політичною силою.

Голодомор: громадські проблеми... за визначенням дітей тих, хто його пережив

• Розпізнання ПТСР:

Тому що діти знають те, що їхні батьки ніколи не діставали ані лікування, ані підтримки.

• Роз'єднуючі агенти в громадських організаціях:

• Частково КГБ (КДБ) та інші, що проникли до діаспорних організацій, частково розподіл у самих організаціях через незгоду щодо проблем, на яких зосередити увагу.

• То були КГБ (КДБ) та радянські агенти, шпигуни, які прибули зі східними українцями, особливо ті, що працювали у певних громадських організаціях, зокрема проти певних нещодавно запроваджених практик, включно із можливістю говорити вільно про Голодомор. Це питання потребує подальшого дослідження, чого досі не було зроблено ані офіційно, ані в науковому доробку, хоча люди завжди про це говорили, особливо в Торонтонській громаді. (Картину, намальовану батьком Сидоренка, не було допущено до виставки з нагоди річниці Голодомору, аж доки він не заявив комітетові, що зробить все можливе, аби не дозволити їм зняти його картину.)

• **Наголошена потреба процесу правди та примирення:**

• Краще розуміння цієї травми та ментальне примирення з нею є дуже важливим у розвитку сучасного знання української історії.

• А він мені каже: “Голодомор спричинив Сталін.” А я кажу: “Ні, його спричинив не Сталін, його спричинив Росія.” А він каже: “Ні, Сталін.” А я кажу: “Ні, Росія.” Українці та росіяни мають проблему стосовно Голодомору. Цю проблему згодом буде вирішено. Саме до неї звернувся Єльський теолог Мірослав Вольф. Він говорить про примирення. І висловлює цікаву думку: “Аби остаточно покінчити зі злом, його треба назвати.” Імена людей, що здійснили Голодомор, повинні бути названі, тому що як тільки винного ідентифіковано, потреба помсти зникає. Це веде до примирення, і з часом ці люди зможуть вести нормальне життя. І це дозволяє його досягти.

• Двоюрідна сестра в Україні каже, [що] ми, наша родина, знаємо імена членів тих родин, які точно брали участь у деяких з цих вчинків. До 39-го року ті люди, що приходили й чинили ці огидні справи, були з інших місць, вони були чужими. Але в 39-му році з'явилося чимало місцевих активістів, і всі їхні імена записані і те, що вони справді приходили на хутір і примушували людей або розібрати хату, переїхати до села та вступити до колгоспу, або скидали з хати стріху, і кінець. І то були місцеві люди. Що з ними трапилося? Коли почалася війна, багато з них різсялося, пішли до війська, виїхали. Я запитався маму: “Коли Ви 1939-го року потрапили до колгоспу, Ви повинні були працювати поруч з цими людьми. Ви знали, хто вони були і що вони вчинили.” Вона каже: “А що ж мені було робити?”

• Але мені здається, що чимало українців досі тримають багато з цього глибоко заховане в душі, і то ще забере багато часу, аби з тим розібратися. Нам потрібно більше таких [комісій] правди та примирення, гадаю, Ви знаєте, вони збуджують розум, тому що змушують людей відкрити про себе незручні істини, які дозволяють їм подолати це, і я думаю, що Україна ще й близько до того не дійшла. Не обов'язково звинувачувати когось конкретно, оскільки це також частина проблеми, чи не так?

• Знаєте, історія не повинна повторюватися. І єдиний спосіб цього досягти – це переконатися в тому, що історію знають. Якщо ви маєте таке знання, то ви намагатиметесь якимось скорегувати ситуацію. Я вірю, що Голодомор потрібно добре вивчити, але гадаю, що український народ має “перетравити” його. Вони повинні навчитися, вони повинні горювати, вони повинні це робити, вони повинні прийняти його і зрозуміти, незалежно від того, чи вони самі брали участь, бо хто знає? Деякі люди в Україні, очевидно, брали участь ... бо вони не могли б усе це вчинити без участі когось [із місцевих]. Це є те, що вони повинні зробити, а також подумати про своїх пращурів. Адже євреї також мусіли це зробити. Отже, по суті, як тільки ви звільнитесь від цього, я гадаю, що єдиний спосіб, аби [українське] суспільство змогло рухатися вперед, це прийняти факт Голодомору та більше ним не перейматися. [Зрозумійте], що це є ваше минуле, і тоді ви зможете розвинутися як нація, здорова нація. Тому що це постійне відчуття, що ніхто нас не розуміє, як раз і перешкоджає нашому розвитку.

• *Розмови про Манделу та про апартеїд і етнічну чистку в Південній Африці та про ґеноцид в інших країнах, які розібралися з цим, а українцям так досі і не вдалося цього зробити. Ті країни мали свої [процеси] правди та примирення, коли громади збиралися разом і визнавали, признавали [свої провини] одна перед одною. Їхні взаємні зізнання уможливили їхнє очищення. А Україна ніколи такого процесу не мала. І українці ніколи його не матимуть, ми занадто відсталі, аби навіть зрозуміти його потребу. Ми ніколи не досягнемо очищення, ми залишимося розділеними. Мельниківці, бандерівці – кому потрібні ваші дурні [сварки], слухайте, сучасній світовій політиці мельниківці й бандерівці ні до чого, відкрийте свої кляті очі та ознайомтеся із сучасною політичною та економічною реальністю. І починайте поводитися краще. Вони занурилися у цей мотлох: православні, розподіли, про які кожен знає. Чи вони погодяться на будь-яке примирення? Коли в Чехословачії позбулися комуністів, часописи опублікували імена всіх членів Комуністичної партії Чехословачії, щоб усі знали, хто саме на них доносив і хто намагався знищити їхню країну.*

• *Слідуйте за грошима та розшукайте документацію усієї системи “Торґсіну.” Крамниці “Торґсіну” – єдині в своєму роді, адже декілька сотен тон коштовностей було вивезено з країни, куди саме їх вивезли? Ті, хто коїли ці речі, безумовно, вели дуже, дуже точну документацію, тому що коли ви посилаєте людей цим займатися, ви повинні знати, хто ці люди є, що вони зібрали. Та ціла система “Торґсіну” – то є додаткова інформація, аби кожен зрозумів, що нищити людей колективізацією було більш ніж достатньо. Морити їх голодом було достатнім злочином. Але запевнити, що вони не переживуть цей останній Голодомор... Поки вони ще були живими й дихали, давайте заберемо їхнє останнє золото, їхнє останнє срібло. Тепер вони віддадуть нам будь що, вони голодують – давайте заберемо все. То був тяжкий злочин, колосальної величини. Але хто були ці люди?*

• **Гальмування ризику у житті окремих людей і організацій**

Породжує відчуття ізоляваності в людині та громаді

Найбільш зрозуміле та найчастіше наголошене: Змова

• *Якщо та людина, що була головою у селі, дозволила, аби це сталося, була у змові з тими, що спричинили цей голод, затвердила всі накази, які часто належали до Комуністичної партії, отже, якщо та людина була українцем, то це робить українців настільки ж банальними та лихими, як і всі інші банально лихі люди у подібних жахливих трагедіях по всьому світі. Ворог не обов’язково “десь там” або “хтось інший” – він може бути одним з нас. “Чому він це зробив, мамо?” – “Тому що він хотів захистити власну родину.” За певних обставин, будь-хто міг чинити абсолютно жахливі речі. Це не виправдовує Сталіна та большевиків як головних мотиваторів. Але без тієї людини в селі, яка старалася захистити свою родину за рахунок родини моєї матері, того б не сталося, то була б зовсім інша історія.*

• *В Україні не було сторонніх глядачів, усі були причетні. Або їх тортували, або вони – небагато з них – тортували, але сторонніх глядачів не було. Всіх спіткала однакова доля. Всі мусіли стояти самі за себе; кожную хвилину, кожную секунду були змушені боротися за своє життя.*

• Голодомор був війною на винищення, спрямованою проти нас. Він міг об'єднати нас на основі уявлення про нас як національності, навколо якої ми б могли об'єднатися. Це було зроблено у випадку з куркулями, кого представили як “класових ворогів” пересічного пролетаріату. Проте всі куркулі були етнічними українцями, і нас було етнічно вичищено з певних регіонів, а на наше місце привезено інших людей – що певною мірою пояснює ситуацію на Донбасі сьогодні. ... **Але це було скоєно нам, то була війна проти нас як окремої культурної спільноти, щоб вибити з нас націоналізм, вибити з нас нашу культуру, перетворити нас на нову советську людину у чистісінькій советській нісенітниці “ти не можеш справді сказати, хто ти є, ти є нова соціалістична людина,” щоб позбавити нас національної свідомості. Що це повинно зробити, і якщо вчити людей про Голодомор більше, воно ще може це зробити, тому що 4-ту хвилю української іміграції про це в школі ніколи не вчили, тож вони про це не знають, отже це повинно привести до поживлення національної свідомості серед нас, тому що немає систематичного способу нагадувати нам про це. Вважаю, що ми повинні визнати, що це має бути наш заклик до єднання, тому що Донецьк і Донбас цілком і повністю пов'язані через час, від 1932–1933 рр. до Майдану 2013–2014 рр.**

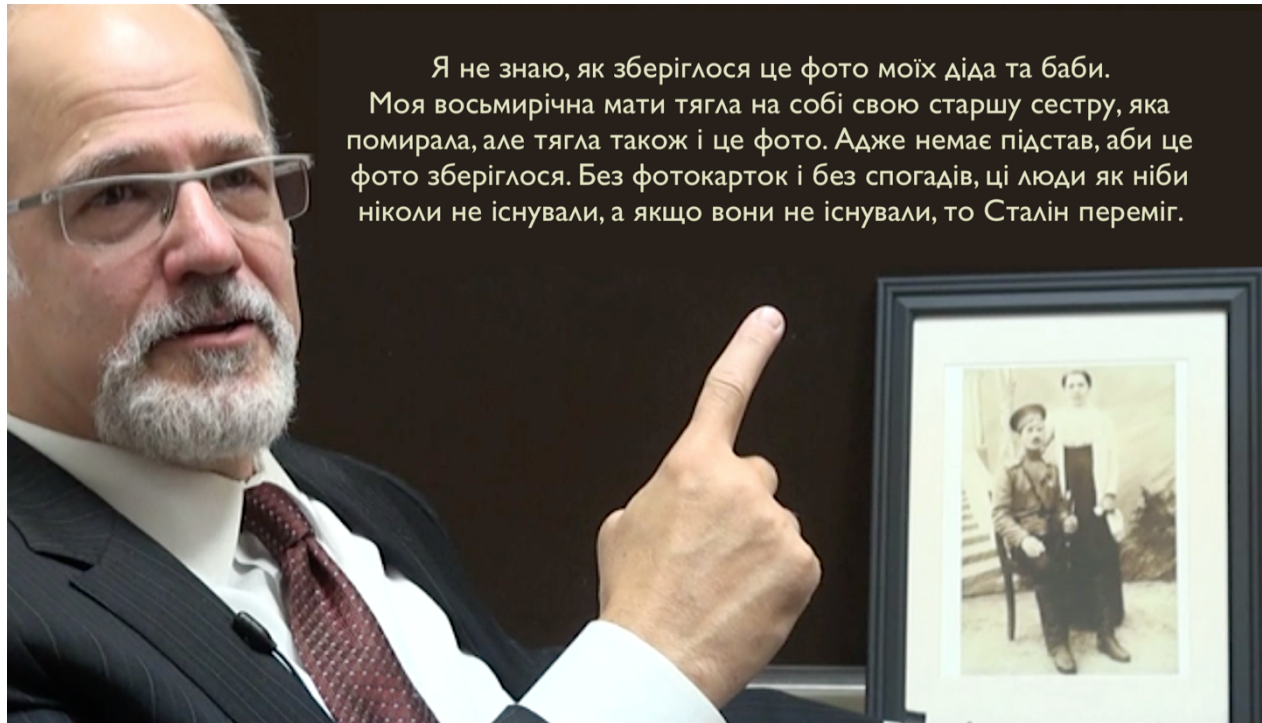
Висновки:

Відкриття, що існує суттєва різниця між двома головними типами дітей тих, хто пережили Голодомор, відповідно до того, як їхні батьки підходили до передачі інформації про Голодомор, потребує подальшого дослідження, з усіх причин, піднятих вищезгаданими в другому поколінні в своїх інтерв'ю та багатьох інших.

Також діти тих, що пережили Голодомор, самі вказали на аспекти, які, на їхню думку, терміново потребують подальшого вивчення або втручання, включно з вищезгаданим розпізнанням ПТСР, обговоренням присутності роз'єднуючих елементів у вигляді агентів у громадській організації періоду холодної війни і проголошеною потребою мати процес правди та примирення, який також включав би визнання існування змови серед українців у цій трагедії.

Нарешті, інтерв'ю демонструють високу вартість дослідження психологічних наслідків цього історичного моменту та його впливу на друге покоління за допомогою стандартних психологічних тестів.

(Дивіться фото і «Додаток А» нижче)

Додаток А

**Запитання для інтерв'ю, що використовуються для проєкту усного вивчення,
«Говорять діти тих, котрі пережили Голодомор»**

Одною з головних цілей даного проєкту є оцінити, чи знання нащадка, що його або її батьки пережили Голодомор, вплинуло на нього або на неї. Вплив може бути у сфері психології – на ставлення респондента до життя, праці або почуття обов'язку. Вплив може бути також у соціальній сфері, як-от на формування у респондента відчуття пов'язаності з українською громадою.

Іншою ціллю є записати історію власного життя респондента, включно з описом його або її родини, шкіл, де респондент навчався, досвіду роботи тощо.

Питання:

1. Ваше повне ім'я? Особове ім'я, прізвище, (дівоче прізвище).
2. Коли Ви народилися?
3. Де Ви народилися?

Аналіз проекту усної історії «Говорять діти тих, котрі пережили Голодомор» – Софія Ісаїв

4. Розкажіть нам дещо про себе.
5. Скільки братів/сестер Ви маєте? Якого вони віку або в яких роках народилися?
6. Розкажіть нам дещо про кожного з Ваших братів/сестер.
7. Де Ви ходили до початкової школи, середньої школи та коледжу?
8. Якщо Ви навчалися у коледжі або університеті, якою була Ваша головна спеціалізація?
9. Розкажіть нам трохи про Ваш досвід роботи.
10. Якою була Ваша перша праця і ким Ви працюєте зараз?
11. Чи Вам важко було знайти Вашу поточну працю?
12. Хто або що найбільше допомогло Вам у пошуках Вашої поточної праці?
13. Чи Ви ходили до Української Школи? Суботньої школи?
14. З якою мовою або мовами Ви зростали? (Перша мова, інші мови).
15. Чи Ви належали або належите до будь-яких українських організацій?
16. Чи Ви належали або належите до будь-яких канадійських організацій?
(шпитальних, театральних, книжкового клубу, церковних, пов'язаних з роботою, спортивних)
17. Яким є Ваше наставлення до релігійності/духовності? Чи Ви належите до конкретної релігії? Якої саме?
18. Повне ім'я Вашої матері? Особове ім'я, прізвище, дівоче прізвище.
19. Розкажіть нам про Вашу матір: коли й де вона народилася, чим займається, які має гобі, зацікавлення тощо?
20. Повне ім'я Вашого батька? Особове ім'я, прізвище,
21. Розкажіть нам дещо більше про Вашого батька: коли й де він народився, чим займається, які має гобі, зацікавлення тощо?
22. Що Вам відомо про батьків Ваших батьків, з боку батька і з боку матері? Де вони народилися?
23. Чи Ви маєте родичів в Україні? Чи Ви підтримуєте зв'язок з ними?

Аналіз проекту усної історії «Говорять діти тих, котрі пережили Голодомор» – Софія Ісаїв

24. Чи Ви знаєте будь-які Ваші родинні традиції, жарти, історії тощо?
25. Котрий з Ваших батьків пережив Голодомор?
26. Скільки він/вона мали років під час Голодомору?
27. Як часто Ви говорили з Вашими батьками про їхнє життя в Україні?
28. Чи Ви пам'ятаєте, коли та як Ви перше довідалися про Голодомор? За яких обставин, скільки Вам було років, як це відбувалося?
29. Якщо хтось розповів Вам про це, що спонукало його або її розповісти Вам саме тоді?
30. Що Ваші батьки розповідали Вам про Голодомор? Подайте деталі.
31. Що Ви відчували?
32. На Вашу думку, як і завдяки чому Ваші батьки вижили?
33. Як ця інформація вплинула на Вас? І звідки Ви знаєте, що вона на Вас вплинула?
34. Чи Ви говорили про це з кимось? (товаришем, членом родини, священником)
35. Чи Ви відчуваєте, що з того часу Голодомор будь-яким чином вплинув на Ваше життя?
36. Опишіть, яким саме чином він вплинув (або досі впливає) на Ваше життя.
(Кошмарні сни? Смуток? Мовчазність? Ви стали сильнішим/сильнішою? Написали книгу? Створили мистецький витвір про Голодомор?)
37. Чи Ви у якийсь конкретний спосіб використали Ваше знання про Голодомор і історію Вашої родини?
38. Чи Ви відчуваєте спорідненість з Україною як країною Вашого походження?
39. В процесі виховання Ваших дітей, чи Ви підтримуєте українські національні традиції у Вашій родині? Чи Ви заохочуєте своїх дітей до вивчення української мови? Чи Ви розмовляєте вдома по-українськи? Чи Ваші діти вивчають історію України або чи Ви вивчаєте її разом з ними? Чи Ви подорожували до України усією родиною?
40. Чи Ви вважаєте себе українцем/українкою? українським канадійцем/українською канадійкою? канадійським українцем/канадійською українкою? або канадійцем/канадійкою?

Аналіз проекту усної історії «Говорять діти тих, котрі пережили Голодомор» – Софія Ісаїв

41. На Вашу думку, що саме українська громада повинна робити тепер з приводу Голодомору? (Або канадійське суспільство загалом, залежно від того, як респонденти визначають себе).
42. Як близько Ви почуваетесь до української канадійської громади?
43. Що Вам подобається в українській канадійській громаді? Що саме Ви вважаєте в ній найбільш допоміжним?
44. Які зміни Ви б хотіли побачити в українській канадійській громаді?
45. Чи Ви відчуваєте, що Ваше знання про Голодомор зближує Вас з українською громадою?
46. Як Ви ставитесь до канадійських органів влади та уряду?
47. Чи Ви їм довіряєте?
48. Чи Ви захоплюєтесь політикою та громадськими рухами чи індіферентні до них?
49. Чи Ви вірите, що спільнота або громада може змінити суспільні або політичні реалії?
50. Чи є ще щось, про що ми не згадали, а Ви вважаєте важливим торкнутися або обговорити?
51. Ми попросили кожного респондента принести із собою щось пов'язане із їхнім раннім усвідомленням та знанням про Голодомор, щось таке, чий вигляд, звук, запах тощо потужно нагадує Вам про Голодомор. Чи можете нам сказати, що саме Ви принесли?